

AROMÂNII DIN PODGORIA ARADULUI – CATALIZATOR AL DEZVOLTĂRII VALORILOR IDENTITARE ROMÂNEȘTI ÎN ZONĂ

Emilian-Alexandru Ciorogariu*

Abstract: *The main exponents of the Aromanian communities in Arad Vineyard region had, throughout the 18th and 19th centuries, a decisive impact regarding the maintenance and, subsequently, the emancipation and cultivation of the Romanian national-identity consciousness in this area. The influence on this level of the Aromanian elites there reflected locally, at the scale of the microregion and proportionally to it, that of the great Macedonian families at the level of the Banat-Crișana region, respectively of the Danubian Monarchy in general. The values propagated by the Aromanian elite can be subsumed to the Enlightenment ideas and corresponded to the European ones at the time: national and religious tolerance, social integration without renouncing one's own identity, respectively national-identity loyalty understood as a set of efforts made for the advancement of one's own group, but without disregarding or obstructing other similar ethnic groups.*

Keywords: Aromanians, Arad Vineyard region, Habsburg Monarchy, identity, Enlightenment.

La nivelul Monarhiei Habsburgice și, apoi, a celei Austro-Ungare, elita aromână formată în principal din mari comercianți activi pe multiple piețe din Europa și Levant a reprezentat drept unul dintre principalii factori care au contribuit într-o primă etapă la păstrarea, iar ulterior la dezvoltarea și emanciparea identității naționale a comunității românești.

Parte a acestui proces au fost, la scara zonei în care au activat, comunitățile aromâne din Podgoria Aradului. Ca principală zonă vitivinicolă a actualului județ Arad, microregiunea constă în principal din arealele localităților Ghioroc, Miniș, Cuvin, Covăsânț, Păuliș, Șiria, Galșa, Mâsca și Pâncota¹.

* Doctorand, SCOSAAR – Școala Doctorală de Istorie și Arheologie, Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca; e-mail: emilian_alexandru87@yahoo.com

¹ Teodor Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939, p. 8; 18: „Cât privește județul Aradului, „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu». Series Historica”, tom LXIII, 2024,

Supliment nr. 1, p. 117-125.

Exponenți ai unor bogate familii macedoromâne se stabilesc aici începând cu a doua jumătate a secolului XVIII și joacă un rol vital în dezvoltarea economică a zonei în general și în cea socială, culturală și religioasă a românilor ortodocși în particular, până la începutul secolului XX. Acum procesul de asimilare în populația românească este aproape definitiv, iar majoritatea micului grup ce și-a menținut o identitate distinctă migrează spre Regatul României (Dobrogea) sau zone din vestul Imperiului Austro-Ungar, unde se alătură comunităților macedoromâne. Spre exemplu, ultimul aromân din localitatea Ghioroc a fost Ioan Zicios, a cărui casă era situată pe locul actualei mori. Conform tradiției aromâne, acesta era negustor și a activat o lungă perioadă ca epitrop al parohiei ortodoxe.

Aromânii din Podgoria Aradului provin în cea mai mare parte din regiuni ale actualei Macedonii de Nord, pe care le părăsesc pe fondul persecuțiilor și atacurilor armate ale Imperiului Otoman². Odată stabiliți aici își ancorează existența cultural-spirituală în ortodoxie, pe care o trăiesc ca principal reper identitar. Dispunând de averi însemnate și în plină dezvoltare, devin principalii ctitori de lăcașe de cult ortodoxe în Podgorie. Alături de rolul primordial religios, ele devin împreună cu școlile confesionale ortodoxe (ce primesc la rândul lor donații consistente) veritabile ancore ale culturii de limbă română din zonă. Aceasta beneficiază prin intermediul respectivelor instituții de o racordare permanentă la schimbările de idei și cunoștințe dintre diferitele regiuni locuite de congeneri, ceea ce contribuie la încetinirea, iar ulterior stoparea și chiar inversarea procesului de erodare a conștiinței naționale.

Pe fondul intensei și rodnicei activități economice și culturale, statutul și prestigiul social al macedoromânilor cresc constant, ei ajungând să fie considerați parte a elitei comitatului Arad. În această calitate contractează căsătorii cu descendenți ai celor mai bune familii

aici avem o serie întreagă de douăzeci și șase de localități, în care am putut verifica deocamdată prezența acestor comercianți. Iată localitățile: pe Valea Murășului, începând din sus spre Arad: Petriș, Șoimoș, Păuliș, Miniș, Ghioroc și Cuvin...”; Victor Papacostea, *Teodor Atanasie Cavalioti – Trei Manuscrise Inedite*, București, 1933 p. 11.

² A.N. Hâciu, *Aromânii: comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație: cu "O mărturisire" a d-lui S. Mehedinți, profesor universitar*, Focșani, Tipografia „Cartea Putnei”, 1936, p. 351–352.

românești ale zonei, respectiv ale aristocrației din Monarhie. Pârghiile de influență astfel generate sunt puse în slujba emancipării și promovării exponenților comunității românești din Podgorie.

Aromânii își aduc un consistent aport la dezvoltarea socio-culturală, precum și cea economică a zonei. Elita lor constă în negustori de succes, care fiind vorbitori de limbă greacă sunt permanent angrenați atât în circuitele culturale ale Europei Centrale și de Sud-Est, cât și în cele ale Balcanilor și ale Imperiului Otoman. Ca urmare, ei formează o „placă turnantă” nu doar pentru schimburile economice, ci și pentru cele culturale.

În regiunea Banat-Crișana, valorificând statutul social privilegiat pe care îl asigurau averile rezultate din comerț și cultura cosmopolită de care dispune, elita aromână se implică în procesul de emancipare socială și religioasă a comunităților românești. Unul dintre mijloacele lor preferate este ridicarea de biserici și instituții de învățământ, o parte a cărora funcționează și în prezent, continuând să contribuie la multiculturalitatea regiunii.

Pe de altă parte, sistemul de relații dezvoltat în rândurile înalților demnitari ai Monarhiei Habsburgice le permite o serie de intervenții salutare în favoarea românilor din Banat-Crișana, pe multiple paliere: religios, educațional, economic, etc. În acest sens, evidențiem doar câteva dintre contribuțiile culturale ale unor aromâni din regiunea Banat-Crișana.

Emanuil Gojdu, prin fundația pe care o creează, acordă burse tinerilor ardeleni, care astfel pot studia la cele mai bune universități din Imperiu și contribui ulterior la creșterea nivelului cultural al comunității lor³. Impactul lor poate fi urmărit inclusiv prin implicarea unora dintre ei la înfăptuirea Marii Uniri din 1918. Baronul George Sina are un rol important în dezvoltarea economică și culturală a județului Arad, în timp ce negustorii aromâni Constantin Cristian și Gheorghe Dima construiesc biserici ortodoxe în jurul cărora se dezvoltă comunitățile românești de aici. Multe dintre biserici sunt pictate după tipicul ortodox de către pictorul Ștefan Tenetchi, opera sa monumentală contribuind la consolidarea și menținerea culturii proprii

³ Viorel Faur, Ioan Golban, *Momente din activitatea politică a lui Emanuil Gojdu*, în vol. *Emanuil Gojdu: 1802-1870*, Oradea, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, 1972, p. 40.

a acestora. În Timișoara, negustorul aromân Toma Naum Macri edifică una dintre clădirile cu valoare de simbol ale orașului regal – Casa cu Atlanți. Clădirea din actuala Piață a Libertății avea în anul 1812, când a fost ridicată, 40 de camere destinate închirierii către cei cu venituri mici.

Contribuția religioasă a aromânilor nu este strict cantonată în ortodoxie. La Sânnicolaul Mare, familia machedonilor Nacu/Nako, familie ce aderă la confesiunea romano-catolică, maghiarizându-și și numele, finanțează ridicarea bisericii catolice din oraș (1824) și a castelului (1864)⁴. În plan cultural, înființează prima școală agricolă din zonă, în anul 1799, instituție de învățământ care funcționează până în anul 1889. Asemeni lui Nako au fost familiile macedoromâne Manase și Deák care au renunțat la limbă și credință, fiind asimilați complet de populația și obiceiurile autohtone.

Medicul și filologul aromân de sorginte moscopoleană Gheorghe Constantin Roja este primul dintre macedo-români care pune în circulație lucrări în legătură cu trecutul și graiul celor din acest neam⁵. Gheorghe Ioanovici, nobil de Duleu și Valea Mare, este unul din marii filologi ai veacului al XIX-lea și membru de onoare a Academiei de la Budapesta. În calitate de secretar de stat în cadrul Ministerului Instrucțiunii publice și cultelor de la Budapesta, ia parte la activitatea de creare a statutelor oficiale ale Bisericii Ortodoxe Române din Monarhia Dunăreană⁶. Lugojeanul Dimitrie Nedelcu, doctor în medicină la Viena este unul din întemeietorii învățământului stomatologic din regatul ungar și unul din fondatorii Academiei Maghiare de Științe⁷. Aromânul timișorean Anastase Demian este cel care, vreme de șase ani, a pictat Catedrala Mitropolitană din Timișoara, opera lui de aici făcând parte din marile ansambluri monumentale din țară.

Contribuții de aceeași natură au loc și în localitățile din Podgoria Aradului. Aromânii din această zonă erau numiți de către localnici

⁴ Mariei Berényi. *Familii și personalități macedoromâne din Pesta (Secolele XVIII-XIX)*, Gyula, 2017, p. 188.

⁵ *Ibidem*, p. 53.

⁶ D. Braharu, *Un colaborator al lui Șaguna secretarul de stat Gheorghe Ioanovici de Duleu și Valea Mare*, Cluj, 1932.

⁷ Stoiacovici Attila, *Câteva informațiuni despre viața și activitatea profesorului Dimitrie Nedelcu (1812-1882)*, Teză de doctorat în medicină și chirurgie, Cluj, 1940, p. 7.

„greci”, conform unor adnotări din „cronica parohială” întocmită de către preotul Cornel Tătar⁸, parohul Parohiei Ortodoxe Române din Ghioroc între anii 1928-1944. Tot aici este menționat numele negustorului aromân Constantin Cristian – născut în anul 1772 în Macedonia, unul dintre ctitorii bisericii ortodoxe din Ghioroc, decedat în anul 1831. Un alt aromân, din orașul Lugoj, județul Timiș, Constantin Brenduș, donează parohiei din Ghioroc actuala casă parohială, în anul 1921, după ce preotul de la cea vreme, Romul Vățian⁹, însoțit de o delegație de credincioși ortodocși o solicită sub formă de donație. Constantin Brenduș obișnuia să își petreacă verile în respectivul imobil. Pe lângă casa parohială și biserica ortodoxă din Ghioroc, comunitatea aromână a construit toate casele tip conac din centrul localității, dând acesteia la vremea respectivă un aspect de oraș. La începutul secolului al XIX-lea așezarea devine cunoscută drept „Oppidum Ghioroc”, datorită stării de prosperitate la care ajunge cu aportul acestor negustori „greci” sau aromâni. Această comunitate formează pilonul principal, atât material cât și cultural al regiunii. Timp de 50 de ani, la începutul secolului al XIX-lea, familiile de aromâni au avut 186 de afini la o comunitate mică de ortodocși.

Într-un penticostar (carte de cult ortodoxă) din biserica ortodoxă din Ghioroc era notat de către preotul Teodor Popovici¹⁰, că respectivul volum a fost donat de către ctitorii Gheorghe Cristian și Gheorghe Dima, un alt aromân care a contribuit la construirea lăcașului de cult din Ghioroc. Construcția la biserica din Ghioroc este finalizată în anul 1797, fiind sfințită cu hramul Sfinților Apostoli Petru și Pavel, iar până la momentul finalizării lucrărilor de edificare, slujbele religioase au fost oficiate în casa aromânului Costa Trigon. Biserica din Ghioroc a servit și ca loc de odihnă atât pentru familiile ctitorilor, cât și pentru membrii coloniei macedo-române din localitate. Intrarea în criptă se găsește în mijlocul bisericii și a fost acoperită cu o placă de marmură, care în prezent este acoperită cu faianță.

⁸ Acesta a fost preot ortodox în Ghioroc între anii 1929–1944.

⁹ Cf. Fondului arhivistic al parohiei Ortodoxe din Ghioroc, acesta a slujit comunitatea ortodoxă din Ghioroc între anii 1906–1928.

¹⁰ Al doilea preot consemnat al Parohiei Ortodoxe din Ghioroc, în timpul căruia a avut loc ctitorirea bisericii, fiind primul preot care a slujit în actuala biserică ortodoxă din localitate.

În arhivele bisericii din Ghioroc este păstrat un document din anul 1938 prin care un anume Frederich Hodjak din Sibiu solicită în numele numitei Leona von Paulovici din Viena, date despre strămoșii acesteia, care ar fi fost fondatorii bisericii din Ghioroc. Mama acesteia, Ana, născută Constatinovici, a fost căsătorită cu Arcadius von Paulovici, iar mama acesteia, tot Ana, s-a numit înainte de căsătorie Papadima, familie care a părăsit Ghiorocul înainte de anul 1800. Din registrele bisericii se identifică faptul că această familie, Papadima, a avut relații cu familii macedo-române din Mehedinți, Timișoara și Viena.

Un alt aromân din Ghioroc, Răzvan Gheorghe, născut în anul 1819, a fost căsătorit cu Elena Popa, sora lui Gheorghe Popa de Teiuș, primul comite suprem de etnie română al Aradului¹¹. Nepotul lui Gheorghe Cristian – ctitorul bisericii ortodoxe din Ghioroc, Ioan Cristian, deține moșii în Cuied, Voivodeni, Mănerău, Chisindia și Șilindia, pe care le-a cumpărat cu ajutorul unor bani împrumutați de la Răzvan Iosif, un negustor aromân din Salonta. Faptul ilustrează întinderea rețelei economice aromâne din zona de vest a teritoriului actual al României, prin intermediul căreia colaborau în vederea sporirii capitalurilor fiecăruia dintre ei. Averea lui Ioan Cristian a fost moștenită de către un nepot al său, Paul Cristian, de profesie inginer agronom, care deși locuia la München, administra proprietățile din România până la naționalizarea din 1948. Un alt aromân venit din Ohrida în Ghioroc la sfârșitul secolului al XVIII-lea a fost Cristian Constantin Costa, înmormântat în cripta de sub biserica ortodoxă din Ghioroc. Școala confesională ortodoxă din Ghioroc care a ars în anul 1844 a fost refăcută cu fonduri donate de către aromânul Cristian Gheorghe.

În Cuvin, sat aparținând actualmente de comuna Ghioroc, a derulat activități economice și a deținut proprietăți familia baronului George Sina, unul dintre cei mai bogați oameni din Imperiu. Baronul deținea în localitate o serie de imobile – o vie și un conac, denumite de către localnici „casa și via boierească”¹². În anul 1801 se punea

¹¹ Sorin Bulboacă, Doru Sinaci, *Dicționarul istoric al Localităților din județul Arad*, vol. II, Arad, 2017, p. 121.

¹² Manuscris al preotului Cornel Tătar, paroh ortodox român de Ghioroc (1929–1944), în care acesta consemnează aspecte conexe istoriei ecleziastice a localității.

piatra de temelie a bisericii actuale, a cărei edificare s-a încheiat în anul 1809. Aromânul George Sina a contribuit financiar masiv la ridicarea sfântului lăcaș, care are dimensiuni mari dată fiind perioada și locația – lungime 30 m, lățime 14 m. Bolta semicirculară de cărămidă este adăugată în anul 1836. Iconostasul de lemn sculptat și aurit este opera artistului sârb Mihai Ianici, ilustrând menținerea unor legături puternice în regiunea balcanică de către ctitorii macedoromâni.

În Covăsânț a fost construită o biserică de piatră și cărămidă în stil baroc cu hramul „Pogorârea Duhului Sfânt” în anul 1734. A fost extinsă în anul 1779, în timpul preotului ortodox Ioan George Popovici, de către ctitorii aromâni Nicolae Pascali și Riga Ciacovăț. În mod ilustrativ pentru solidaritatea comunitară a acestora din urmă, pictura este realizată de către pictorul istro-român Costin¹³.

La fel, în satele Păuliș și Miniș, bisericile ortodoxe sunt ridicate din fonduri ale negustorilor aromâni, iar artiști din aceeași comunitate le-au decorat și inscripționat.

Ștefan Tenețchi, pictor de origine aromână, a decorat interiorul vechii biserici din Miniș¹⁴. Conform tradiției aromâne, în care limba de cultură era greaca, inscripția de pe icoana „Sfinții 40 de Mucenici din Sevastia” a fost realizată de către artist în această limbă. Tot așa, cripta ctitorului așezământului – Trandafir Athanasi /Trandafir Grecul, negustor de vinuri aromân, este plasată în dreptul altarului bisericii. Același artist a realizat iconostasul bisericii ortodoxe române din Șiria, respectiv pe cel al bisericii din Gașa. Calitatea artistică a operelor sale face ca o mare parte a lor să se regăsească în prezent în Muzeul Arhiepiscopiei Ortodoxe Române Arad. Tot aromâni au fost și ctitorii bisericii din Păuliș¹⁵.

Toate acestea ilustrează clar faptul că aromânii au fost principalii piloni ai emancipării și dezvoltării populației de confesiune ortodoxă din zonă – pe palierele religios, cultural și economic. În paralel, integrarea perfectă a comercianților macedoromâni în rețelele

¹³ Rodica Colta, Doru Sinaci, Natalia Tomi, *Monografia comunei Covăsânț*, Arad, Edit. Mirador, 2012, p. 130.

¹⁴ Biserica este bombardată în cel de-al doilea război mondial; cf. Virgil Valea, *Miniș. Istorie și cultură*, Arad, p. 92.

¹⁵ Pavel Vesa, *Bisericile de mir Arădene între tradiție și modernitate*, Arad, Edit. Mirador, 2000, p. 33.

economice și culturale ale Monarhiei, precum și bunele relații întreținute cu elitele acesteia, a generat un multiculturalism de factură iluministă, care date fiind condițiile epocii s-a putut manifesta însă doar la nivelul păturilor educate ale comunităților din zonă.

Abilitatea extraordinară, manifestată transgenerațional în comunitatea aromână în ceea ce privește activitățile comerciale și financiare, susține ridicarea din punct de vedere economic a zonei. Impactul acestei comunități este atât de puternic în secolele XVIII–XIX încât persistă chiar și după ce membrii ei părăsesc Podgoria Aradului sau sunt asimilați în masa populației românești.

Zona, deja dezvoltată economic și cu ajutorul lor, atrage din a doua jumătate a secolului XIX decizii favorabile în ceea ce privește investițiile din partea conducerii comitatului și a guvernului central de la Budapesta. Aici a fost deschisă în anul 1881 prima școală de vințeleri de pe teritoriul actual al României, și, cel mai important, prima linie de cale ferată îngustă electrificată din România și a opta din lume a fost construită în anul 1906 și dată în folosință în anul 1913. Aceasta leagă, pe o lungime de 58,318 km, orașul Arad de localitățile Ghioroc și Pâncota, de podgoriile Aradului și Radna, pe Valea Mureșului. Întreaga zonă a fost puternic populată în secolele XVIII-XIX de comunități aromâne.

Lupta acestora pentru păstrarea identității etnice și religioase a românilor a lăsat urme într-o zonă în care majoritatea populației (sau o proporție importantă a ei, în funcție de localitate), a fost în general maghiară. Înființarea și susținerea financiară a multor școli confesionale ortodoxe de către aromâni și predarea în cadrul acestora în limba română a consolidat identitatea națională și culturală a românilor încă înainte de exacerbară tendințelor de maghiarizare la nivelul autorităților centrale (de la Budapesta) și comitatense, odată cu încheierea compromisului cu Viena (1867).

Ca exemple ilustrative privind persistența efectelor acțiunilor cu impact în planul cultural-național ale exponenților comunității aromâne, spicuim din viața și activitatea unor oameni și instituții din Podgorie care au marcat din punct de vedere național sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX. Preotul ortodox George Pleșia din localitatea Ghioroc, ce slujea într-un lăcaș de cult ctitorit de aromâni, a fost

membru al adunării românilor din Transilvania¹⁶. La Covăsânț, preoți precum Ioan Cure și Ioan Miclăuș¹⁷ sau mireni cum au fost Ioan Magoș sau Mitru Luca s-au implicat în acțiunile naționale românești. Aici funcționau la sfârșitul secolului al XIX-lea 3 școli confesionale românești (două de băieți și una de fete), pe bazele puse în secolul XVIII – perioada de apogeu a aromânilor în zonă, când aceștia fondează din fonduri proprii o primă asemenea școală, cu predare în limba română.

Cea mai importantă moștenire lăsată de comunitatea aromână în localitățile din Podgoria Aradului a fost contribuția la răspândirea și asimilarea la nivelul societății în ansamblul ei a unor practici și modele de tip iluminist. Acestea au prefigurat cu aproape două secole valorile europene ale toleranței naționale și religioase, a integrării sociale fără renunțarea la propria identitate, precum și a loialității național-identitare înțeleasă ca un ansamblu de eforturi depuse pentru propășirea grupului propriu, dar fără desconsiderarea sau obstrucționarea celorlalte grupuri.

În zonă au trăit în aceeași comunitate, maghiari, evrei, români și germani, într-o înțelegere deplină, cu respectarea religiei sau a confesiunii, dar și a etniei și obiceiurilor fiecăruia. Foarte multe familii din regiune au fost mixte, atât religios cât și etnic. Abilitatea lor de a se adapta la alte culturi și tradiții s-a impregnat în mentalitatea zonei în ansamblul ei.

De asemenea, Monarhia Austro-Ungară, fiind un stat multicultural și plurietic, a reprezentat un spațiu propice populației aromâne, familiarizată de-a lungul istoriei în care a existat fără un stat al său, cu mecanismele sociale necesare pentru adapta și a se dezvolta cu succes, atât pe sine, cât și locurile și populația cu care au trăit alături.

Stilul de viață și activitățile aromânilor care au trăit în localitățile din Podgoria Aradului, respectiv în regiunea Banat-Crișana în ansamblul ei, pot servi ca un set de lecții învățate în contextul organizării sociale în termenii suprastatali ai Uniunii Europene, sistem în care influențele centripete ale uniunii economice se pot confrunța cu cele centrifuge ale unor tendințe radical-naționaliste.

¹⁶ Acesta era menționat în unele documente din Fondul arhivistic al parohiei Ortodoxe din Ghioroc și cu numele de George Plasia, care a fost preot la Ghioroc între anii 1855 – 1889.

¹⁷ Cf. Fondului arhivistic al parohiei Ortodoxe din Covăsânț, Ioan Cure a fost paroh al comunității ortodoxe între anii 1880-1929, respectiv, Ioan Miclăuș care a slujit între anii 1886-1912. Localitatea Covăsânț era împărțită în două parohii.